

## EXPERIMENTAL PURSUIT ON PRINTMAKING AND ATELIER 17<sup>1</sup>

Doç. Dr. Selvihan KILIÇ ATEŞ <sup>\*2</sup>

\* Balıkesir Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Baskı Sanatları Bölümü

### Abstract

In addition to experiments, discoveries and inventions that shape the structures of societies, technology is one of the main factors in the formation of contemporary art. With the reality that every innovation emerges as a result of a search, technology differentiates the materials and the tools used and determines the path to the result. It is this understanding that pushes the artist to new-experimental searches in the artistic production process. Printmaking, one of the ways of artistic production allowing the junction of the traditional and the contemporary by combining both old and new technologies, is eminently amenable to an experimental search. British artist S. William Hayter, one of the pioneers of this search, is the founder of Atelier 17 in which experimental practices have been allowed. Atelier 17 in which artists have been encouraged to distinctive pursuits has an important role in forming the search of Experimental Printmaking today as a place where the presence of thought has been felt and perceived. In this paper, it is discussed the importance of Atelier 17 having so many contributions that is incontrovertible when considering the Art of Printmaking today, and the realm of new quests that have been always remained unchanged despite of the changes taking shape with curiosity, looking for the new and shifting rapidly.

**Key Words:** Printmaking, S.W. Hayter, Atelier 17, Art, Experimental Printmaking, Viscosity.

## BASKİRESİM'DE DENEYSSEL ARAYIŞLAR VE ATÖLYE 17

### Özet

Toplumların yapılarını şekillendiren deneyler, keşifler ve buluşların yanı sıra günümüz sanatının oluşumunda baş etmenlerden biri teknolojidir. Her yeniliğin bir arayış sonucu ortaya çıktığı gerçeği ile teknoloji; malzemeyi ve kullanılan araçları farklılaştırarak, sonuca giden yolda belirleyici olmaktadır. Sanatçıyı da sanatsal üretim sürecinde yeni-deneysel arayışlara iten bu anlayıştır. Eski ve yeni teknolojileri bir araya getirerek geleneksel ve çağdaşın buluşmasına olanak veren sanatsal üretim yöntemlerinden biri olan Baskıresim, deneysel arayışlara fazlasıyla yatkındır. Bu arayışların mimarlarından İngiliz sanatçı Stanley William Hayter, deneysel uygulamalara olanak veren Atölye 17'nin kurucusudur. Sanatçıların farklı arayışlara teşvik edildiği Atölye 17, düşüncenin varlığının hissedildiği bir yer olarak, günümüz Deneysel Baskıresim anlayışının şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Bu çalışmada; Günümüz Baskıresim Sanatı değerlendirildiğinde katkısı yadsınamayacak olan Atölye17'nin önemi ve merakla şekillenen, yeniyi arayan, hızla değişen ve değişime rağmen değişmeyen yeni arayışların dünyası ele alınmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Çağdaş Baskıresim, S.W. Hayter, Atölye 17, Deneysel Baskı, Viskozite.

### 1.Giriş

Sanat; çevrenin, zamanın, yaşanan olayların etkisiyle değişerek ve gelişerek farklı ifade biçimleri ile geçmiş çağlardan günümüze gelmiştir. Yaşam gerçeklerinden hareketle özgün bir sanat anlayışı geliştirmeyi öngören sanatçı, eski çağ insanının mağara duvarlarında bıraktığı izlerin öncülüğü ile yaratıcı ve yeni formlarla arayışlarını sürdürmüştür. Nesnel dünyanın görüntüleri aracılığıyla mesajını ileten sanat eserleri, toplumsaldan bireyselle dünyanın tüm gerçeklerini, sanatçının düş dünyası ile birlikte yansıtmıştır.

Görsel yolla dini anlatmak ve tarihi tanıtmak için bir araç olarak kullanılarak yaygınlaşan baskıresim, okunabilirlik, erişilebilirlik gibi özellikleriyle kitlelere hitap etmiş çağlar boyunca güçlü bir iletişim aracı olmuştur. Uzakdoğu'da dini yayma amacıyla yapılan ilk örneklerle karşımıza çıkan baskıresimler zaman

<sup>1</sup> 6 Sempozyumu, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)

<sup>2</sup> Yazar mail adresi: selvihan@balikesir.edu.tr / Doi: 10.22252/ijca.638251

içinde seri üretimin getirdiği daha kolay ulaşılabilirlik ile ticaret ürünü olarak varlığını sürdürmüş ve aynı zamanda sanat alanı içinde varlığını korumaya da devam etmiştir. Yapıldığı dönemin fikirlerini, inançlarını, değerlerini taşıyan sanat eserleri; insan ve toplum yaşantısındaki değişikliklerle şekillenen farklı düşünüş biçimleri ile çağdaş dünya kültürünün bir parçası olmuştur. Politika, ekonomi, teknoloji gibi ortak noktalar farklı kültürlerden gelen sanatçıları, bireysel ve sanatsal çevrelerde bir araya getirmiştir. Benzerlikler ve farklılıklar, baskiresim sanatçılarına yerel tarzları evrensel bir dille anlatma olanağı sağlamıştır. Sanat amacı taşımayan ilk örneklerden günümüze farklı süreçlerden geçen baskiresimler, dönemin kimliğini yansıtan eserler olarak süregelenlerdir.

*Baskiresim, sanatçının geleneksel çoğaltma tekniklerinden yararlanarak bir baskı kalıbı hazırladıktan sonra bu kalıptan baskı yoluyla çoğalttığı ve numaralandırdığı baskılardır. Bu çoğaltma işlemi, çeşitli teknikler tek tek ya da bir arada kullanılarak yapılabilir (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 2008).*

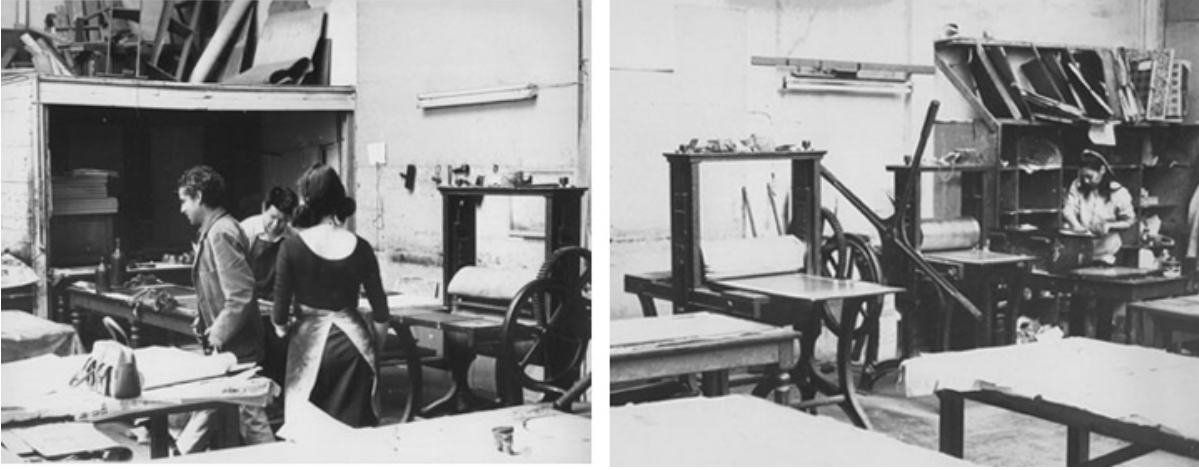
Toplumun her alanında ortaya çıkan değişim, sanatçıların özgün dili ile yeni yaklaşımlarla hayat bulmuştur. Sanatçıyı deneysel uygulamalara iten bu arayışlar bize, sanatın nasıl bir süreç geçirdiğini ve nelerden etkilendiğini sunmuştur. Buluşlar, deneyler ve keşifler dünyamızı ve toplumların temelini nasıl şekillendirdiyse, teknolojik gelişmeler de sanatı yeniden biçimlendirerek günümüz sanatını oluşturan baş etmenlerden biri olmuştur. Teknoloji ile malzeme değişmiş, kullanılan araçlar farklılaşmış, sonuca giden yol bambaşka bir bakış kazandırmıştır. Teknolojinin getirdiği başkalaşım ile beraber sınırlar her anlamda incelmış, toplumlar yakınlaşıp benzeşirken hızlı bir kültürel asimilasyon süreci yaşanmıştır. Her yeni teknoloji, geleneksel yaklaşımların ve gelişmekte olan tavırların, değişim sebebi olduğu gibi sanatsal anlayışların da değişime boyun eğmesine neden olmuştur.

Hızlı bir değişim süreci ile birlikte 20. yüzyılda düşünce ön plana çıkmış, sosyal, siyasal ve ekonomik alanlardaki değişimler sanat alanlarını da etkilemiştir. Uzakdoğulu sanatçıların siyah-beyaz resimlerini elle renklendirmelerinden, çok kalıplı baskıyla renklerin elde edilmesine ve yine tek kalıpla çok renkli baskı elde etme sürecine giden bir döngü oluşmuştur. Sorgulanan yöntemlerin olanakları baskiresmi; tehlikeli, heyecanlı ve işbirlikçi ortaklığın sonucu olarak deneysel bir sürece götürmüştür. Çoğaltım olanağının uzağında sanatçıları kendiliğinden denemelere yönelterek estetik kaygıları değişime uğratan ve günümüz sanatını şekillendiren Dışavurumculuk akımı, baskiresmi teknik ustalığın ötesine taşıyarak karakterini etkilemiştir. Deneysel baskılar yapan Dışavurumculuk akımı üyeleri, cesaret ve coşkuyla yeni araştırmalar ortaya koymuş ve özgür bir tutumla biçim bozmalardan yararlanarak baskiresme kendi anlatım dilleriyle yaklaşmışlardır.

Yirminci yüzyılın başında Paris sanatın merkezi ve sanatçıların buluşma noktası olmuştur. Bu dönemde artan yayınlar ve gezici sergiler, yeni sanatsal olayların dünyaya daha hızlı ulaşmasını sağlamış, aynı anda birçok kişiye ulaşabildiği ve sanatçıların kısa sürede tanınmasını sağladığı için baskiresme ilgi artmıştır. Sanatsal kaygılar Baskiresim teknikleriyle ifade bulmuştur. Baskiresmin gelişmesinde önemli yeri olan baskı atölyeleri kurulmuş ve bugün sanat tarihinde yer edinmiş birçok sanatçı bu atölyelerde çalışmış ve sanatsal deneyimlerini paylaşma fırsatı yakalamıştır.

## 2. Atölye 17

Geleneksel baskiresmin sınırlarını genişletmek isteyen, sanatçıları için bağımsız çalışma ve teknik deneyimler sunan Atölye 17, İngiliz sanatçı Stanley William Hayter (1901-1988) tarafından kurulmuştur. Sanatçıların araştırmalarına ve yeni keşifleri paylaşmalarına olanak veren bir ortam olarak tasarlanmıştır. Gravür atölyesi olarak kurulan atölyede deneysel yöntemlerle bireyin yaratıcı yönünü ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Atölye 17'de geliştirilen sayısız teknik arasında, çok renkli baskı yapmanın ve alışılmadık malzemelerden sıra dışı dokulu desenler üretmenin yeni yolları aranmıştır. Belirli süreçleri öğrenmek için kurslar düzenlenmiş, katılımcılar özgün ve doğaçlama üretim için teşvik edilmiştir. Hem geleneksel hem de deneysel yöntemleri içeren bir çalışma anlayışına sahip olan Atölye 17, deneysel ve resimsel bir yaklaşım ile baskiresmin sanat olarak kabul görmesinde ve çağdaş baskiresim anlayışının yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Atölye 17, web, 2019).



Resim 1: Stanley William Hayter'in Stüdyosu, Atölye 17, 1950'ler.

Sanatçı bir aileye mensup olan Hayter, jeoloji ve kimya eğitimi almış hatta bu alanda çalışmış ve daha sonra sanat eğitimi almaya karar vermiştir. Aldığı bilimsel eğitimi sanat üretimi esnasında kullanmış, sorunlara yeni ve farklı çözümler aramıştır. Hayter, özellikle renk yaklaşımında, doğaçlama ve özgürlük niteliklerini baskiresme taşımıştır. Hayter'in kullandığı direkt metal plakanın üzerine çalışılan oyma yöntemi, bilinçaltında yatan özgür düşünce sistemiyle şekillenmiştir. Bir eliyle oyma işlemi yaparken diğeriyle plaka oynatılmış ve bilinçsizce ortaya çıkan çeşitli tonlardaki çizgilerle kompozisyon oluşturulmuştur (Castleman, 1988). Sanatçı, gravür tekniğini titreklik hissi veren serbest çizgi kullanımı denemeleriyle geliştirmeyi hedeflemiştir.



Resim 2: Stanley William Hayter, "Mücâdele" Gravür - Yumuşak Zemin (Tekstil) Aşındırma ve Kazıma, 1936

Paris'te 1927 yılında kurulan atölye, ismini 1933 yılında taşıdığı 17 Rue Campagne Premiere caddesinin önündeki 17 rakamından almıştır. Hayter, atölyeyi kurarken sanatçıların yaratıcı yönünü ortaya çıkarmayı hedeflemiş ve sanatsal etkinliklerini sürdürebilecekleri bir yer olarak düşünmüştür. Gerçeküstüçülerce kullanılan otomatizme benzeyen estetik beklentilerin uzağında, bütün ilke ve kuralları dışlayan özgür bir beyin ile rastlantısallık ile yapılan özgün eserlerin üretilmesinin yolunu açan bir sistemle Baskiresim araştırmalarını ve derslerini yürütmüştür. Özgürlükçü yaklaşımıyla kişisel özellikleri ön planda tutan bu sistemde çalışmaya gelen adayların deneysel bir çalışma sonrasında, özgün fikirlerin çıkış noktası olarak konumlanan, Atölye 17'ye kabul edilip edilmeyeceğine karar verilmiştir. Atölyede çalışan sanatçılar; araştırmacı bir ruhla farklı yöntemleri bir araya getirmişler ve değişik içerikli mürekkeplerin tepkimesiyle oluşan etkilerden yararlanmışlardır. Özellikle 1930lu yıllarda çağdaş anlayışta çalışan atölye, yeni teknikleri

öğrenmek isteyen herkese açık olmuş ve farklı ülkelerden sanatçıların gravür çalışmasına olanak sağlamıştır. Katılan sanatçılara öncelikle geleneksel gravür yöntemleri gösterilmiş, deneysel gravür çalışmalarına ise daha sonra geçilmiştir (Araz, 2006).



Resim 3: Stanley William Hayter, "Beş Karakter", Gravür Ve Yumuşak Zemin Aşındırma; Şablonlarla Aynı Anda Renkli Baskı, 1946.

Yaratıcılığa daha fazla olanak veren baskiresim tekniklerini tercih eden Atölye 17 sanatçıları, deneysel-yeni arayışlara destek olan ve baskiresmi geleneksel teknik algıdan çıkarmaya çalışan yöntemler geliştirmişlerdir. Atölyede deneysel çalışmalar için yüzeyde özgürce hareket olanağı sağlayan ıslak vernik tercih edilmiş ve çizgi etkilerinin kullanıldığı çalışmalarda gravür kazı aletlerinden burin kullanılmıştır. Hayter, çizgi ve kompozisyon üzerine yoğunlaşan denemelerde ortaya çıkan kontrol dışı, belirsiz hareketlerin tekrar edilmesi mümkün olmadığını vurgulamıştır. Kalıp üzerinde yapılan denemeler farklı tartışmalar doğurmuş ancak sonuç yine baskiresim sanatında plakanın baskısının orijinal olacağı düşüncesine götürmüştür.



Resim 4: Stanley William Hayter, "Düşen Figür", Gravür, 1947

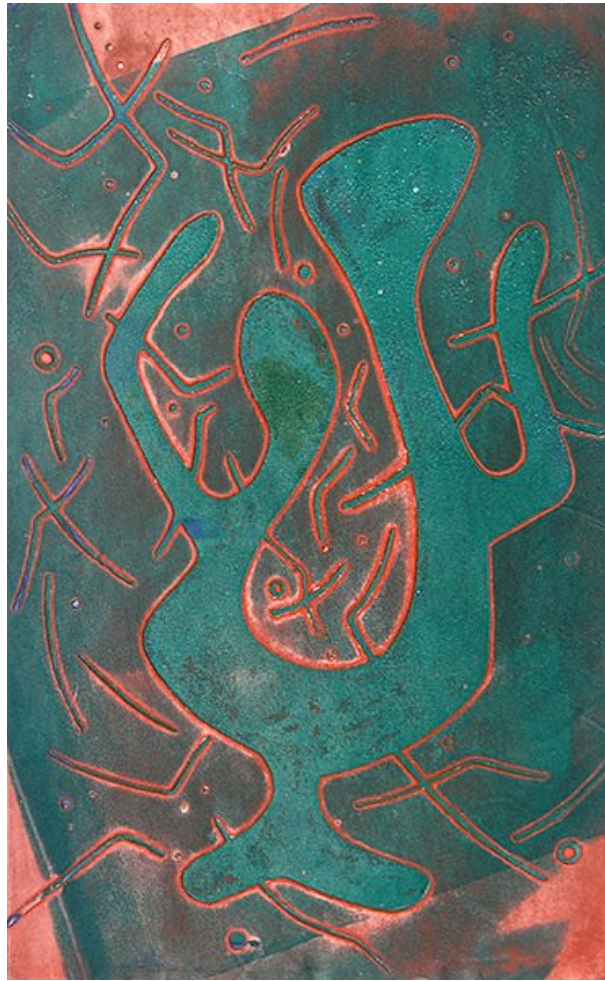
Atölye 17'de çizgi araştırmalarıyla yapılan çalışmalarda önce siyah-beyaz dengesi sağlanmış daha sonra renkli baskı yapılmıştır. Hayter, asitte bekletme aşamasına geçildiğinde farklı tonlar elde etmek için plakayı asitte farklı sürelerde bekletmiş ve istenen çizginin üzerini yapılan işlemi her aşamada görebilmek için şeffaf

vernikle kapatmıştır. Atölyede geliştirilen bir diğer yöntemde ise; yumuşak vernik sürülen plakanın üzerine doku oluşturacak tül, kumaş gibi malzemelerle farklı etkiler elde edilmiştir.

Farklı materyaller kullanarak teknikler ve deneysel yollar icat eden atölyenin, renkli olarak kalıbı alınabilen ters rölyef görünümünde denediği bir diğer yöntem olan plaster (sıva veya benzer malzemeler), 1931 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu yöntem atölye sanatçıları tarafından farklı etkiler elde etmek için kullanılmıştır (Araz, 2006).

### 3.Atölye 17’de Çalışan Sanatçılar

Eski tükenmiş gelenekleri reddeden ve çağdaş yaşam ile alakalı görsel bir dil yaratma arayışındaki birçok sanatçı 1927-1939 yılları arasında Paris’te Atölye 17’de çalışmalarını sürdürmüştür. Atölye, gerçeküstücülerin öncülük ettiği yenilikçi yaklaşımları yansıtmıştır. Stanley William Hayter, Alberto Giacometti, Max Ernst, Helen Phillips, David Smith, Wassily Kandinsky, Joan Miro, Yves Tanguy gibi sanatçıların yer aldığı Atölye 17, dönemin çok sayıda etkin sanatçısını baskiresmin deneysel olanakları ile tanıştırmıştır.



Resim 5: Helen Phillips, "Amfora", Asitle Yedirme, 1959

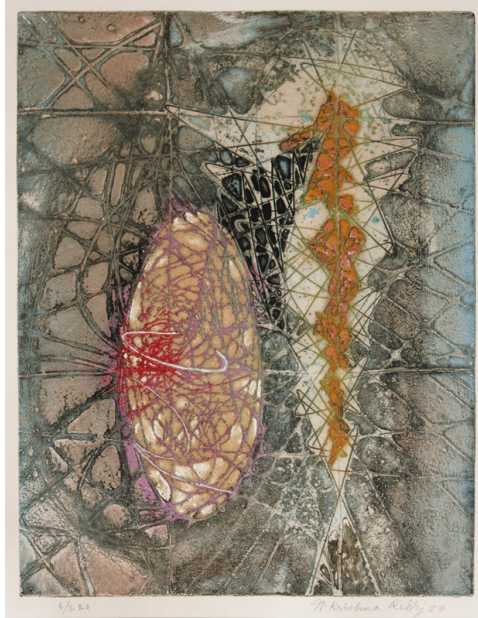
Yirminci yüzyılın ilk yarısında, Amerika’da baskiresim belli bir kesimin ilgisini çekmiş ve Avrupa’ya yapılan seyahatler sonucunda baskiresim öğrenilmiştir. Savaştan kaçan birçok sanatçı ile beraber 1940 yılında New York’a taşınan Atölye 17, deneysel yaklaşımıyla Amerika’da yenilikçi sanatın öncülerinden sayılmıştır. Atölye genç Amerikalı ve avangart Avrupalı sanatçıları bir araya getirdiği için önemli bir buluşma noktası olmuştur. Gerçeküstücülüğün son döneminde önemini kaybeden otomatizm bu dönemde farklı bir bağlamda yeniden gündeme gelmiştir. İmkânsız, farklı ve sıra dışı yöntemleri denemenin cesaret gerektirdiği ve bunun ancak

belli bir birikim sonucunda oluşabileceği düşüncesi Hayter'i sanatçılarla çalışmaya itmiştir. Hayter, sadece teknik bilgi vermek amacı ile atölye çalışmaları ve çalıştaylarına sanat eğitimi almış yüksek düzeyli öğrencileri ve sanatçıları kabul etmiştir. New York Atölye 17'de devam edilen çalışmalarda yumuşak vernik üzerine farklı tekniklerle müdahale edilerek yeni çok renkli baskı yöntemleri bulunmuştur. Alexander Calder, Marc Chagall, Salvador Dali, William De Kooning, Mark Rothko, Wifredo Lam, Mauricio Lasansky, Andre Masson, Robert Motherwell, Jackson Pollock, David Smith ve Pablo Picasso gibi sanatçıların yanı sıra pek çok önemli sanatçı da atölyede çalışmıştır (Castleman, 1988).



Resim 6: Pierre Alechinsky, "Gece", Gravür, 1952

Hayter, savaş sonrası 1950 yılında diğer sanatçılar gibi Paris'e dönmüş, Atölye 17 tekrar açılmış ve 1988 yılına kadar yeni nesil baskiresimler üretmeye devam edilmiştir. Bu dönemde Pierre Alechinsky, Jean Lodge, Anna Romanello, Hector Saunier, Hans Haacke, Juan Valladers gibi sanatçılar atölyede çalışmıştır.



Resim 7: Krishna Reddy "İki Form Birden" Viskozite, 1957

Hayter'in eşzamanlı olarak tanımladığı, baskiresmi geleneksel teknik anlayıştan çıkararak deneysel baskiresim için önemli bir gelişme olan tek kalıpla çok renkli baskı yapma yöntemi "viskozite", dönemin deneysel arayışlarının ulaştığı noktalardan biri olmuştur. Tek kalıpla çoklu yükseklik, sert - yağlı farklı sıvılıktaki mürekkepler, yumuşak - sert farklı merdanelerin kullanımı gibi üç ana tavra dayanan yöntem Atölye 17'de

Krishna Reddy tarafından geliştirilmiştir. Hayter'in gelişmesine büyük katkı sağladığı yöntem, çukur baskı tekniğine uygun olarak yapılmaya başlanmıştır. Bu yöntemde renklerin yağ oranı artırılmış ve merdane sertlikleri değiştirilerek kalıba üst üste boya verilmiştir (Ross, Romano ve Ross 1990). Farklı kimyasal özellikleri olan boyalar birbirleriyle karışmayarak tek kalıp ile farklı etkiler yakalanmış, serbestçe akan zengin renklere sahip soyut baskılar üretilmiştir. Tek kalıpla çok renkli baskılarda, baskı açık renkten koyu renge doğru yapılmış, sıcak-soğuk gibi renk armonileri ile olumlu sonuçlar alınmıştır. 1950 sonrasında yükselen 20. yüzyılın sanatsal üsluplarından soyutlama, renkçi bir anlayışla deneysel baskılara olanak vermiştir.



Resim 8: Saunier Hector, "Çapraz", Gravür, 2008

Baskiresim sanatçıları içinde çağdaş ve farklı yaklaşımları nedeniyle etkili bir isim olan Hayter, deneysel yöntemlere olan merakının yanı sıra sanatçıları bir araya getiren ve sanatsal düşüncenin farklı bakış açılarının tartışılabildiği ortamı sağlayan önemli bir sanatçı olmuştur. İlk üretimlerinden bugüne sanatsal alanda giderek artan etkinliği ile Atölye 17 baskiresimin gelişimi üzerine büyük katkı sağlamıştır. Hayter ile beraber Atölye 17'de çağdaş sanata yön veren pek çok sanatçı araştırmalar yapmış ve yeni yaklaşımlar, yeni keşifler elde etmişlerdir. Atölye 17, düşüncenin varlığının hissedilmesine olanak vermiştir. 1988 yılından sonra atölyenin devamı niteliğinde olan ve halen etkinliğini sürdüren Atölye Contrepoint, Saunier Hector ve Juan Valladers tarafından kurulmuştur. Hayter'in izinden giden atölye, yenilikçi çalışmalar yaratmaya devam etmektedir.

#### 4.Sonuç

Yirminci ve yirmi birinci yüzyıl sanatını etkileyen sanatçıların çoğunun bir dönem deneysel uygulamalara katıldığı Atölye 17, Paris'te faaliyet gösterdiği 1920'li yılların sonlarında ve 1930'lu yıllarda siyah beyaz çizgisel araştırmalara yoğunlaşmıştır. Atölye 17, savaş nedeniyle 1949'lu yıllarda Paris'ten Amerika'ya taşınmak zorunda kalmıştır. Atölyenin bu dönem çalışmalarında ise, renge ağırlık verilmeye başlanmıştır. II. Dünya savaşı sonrasında Amerika'daki o döneme kadar kısıtlı kalan sanatsal faaliyetler, Avrupa'dan göç eden sanatçılarla hareketlenmiş, sanatın merkezi Paris'ten Amerika'ya taşınmıştır. 1950 yılında yeniden Paris'e taşınan atölye, deneysel arayışlarını sürdürmeye devam etmiş ve farklı kimyasal özelliklere sahip boyaların bir arada kullanılmasıyla vizkozite yöntemi geliştirilmiştir.

1960'lı ve 1970'li yıllarda orta sınıfın yükselmesiyle birlikte, taşınabilir olma özelliği ile fikirlerin değiş-tokuşunu sağlayan baskiresim ilgi artmıştır. Bilimsel, teknolojik ve siyasal gelişmeler toplumun günlük yaşamını, üretim ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmiş, günümüz baskiresim sanatını şekillendirmiştir. Bugün küreselleşme, internet ve uydu görüntüleriyle dünya küçülmüş, kültürler yakınlaşmış, günümüz sanatçıları için sonsuz evren görünür olmuştur. Sanatın öz varlığının tartışıldığı bir dönemde anlam kargaşası ve farklı

bakış açıları ile teknik olarak varlığını yüzyıllardır sürdüren baskiresim, evrimleşerek var olmayı başarmış ve günümüzde farklı kullanımlarla karşılaşmamızı olanaklı hale getirmiştir. Her bir ekle yeni bir kalıp ortaya çıkmış ve her yeni renk katmanıyla da farklı bir baskiresim gerçekleştirilmiştir. Baskiresim teknik olarak deneysel arayışların kolaylıkla uygulanabileceği düşünceyi sınırsızlaştıran ve yapboz gibi ilave ve eksiltmeler ile yapıp bozabileceğimiz, yeni yaklaşımlara açık bir dil oluşturmuştur.

Deneysel çalışmalar değerlendirildiğinde, teknolojik yeniliklerle sürekli güncellenen bir perspektifte değişmeyen tek olgu yeni ve yaratıcı araştırmalar için duyulan merak olarak karşımıza çıkmıştır. Birbirini tetikleyen yenilikler birbirinden farklı sorunların çözüm yolu olmuştur. Mono baskılardan dijital baskılara çağdaş sanat sahnesinde baskiresimler her yerde karşımıza çıkmıştır. Gelişmiş teknolojik olanakları keşfeden sanatçılarla, baskiresim çerçeve içinden çıkabilmiş ve alışlagelmiş sunum anlayışının dışına taşmıştır. Baskiresimler ve ticari baskılar arasındaki sınırlar gitgide daha geçirgen olmuştur. Teknoloji ile iç içe olan Baskiresim Sanatı, eski ve yeni teknikleri ile çok yönlü bir sanat olarak, asırlardır süregelen varlığını çağın koşullarında şekillendirmiştir. Yaratıcı ve dinamik sanat formu olarak Deneysel Baskiresim, farklı değerler ve bakış açılarıyla görsel dili genişletmiştir.

## 5. KAYNAKÇA

1. Akalan, Güler, (2000) Gravür, ISBN 975-97573-0-3
2. Araz, Güldane,(2006) "Baskiresmin Çağdaşlaşma Sürecinde Atölye 17", Sanatta Yeterlilik Tezi Eskişehir Anadolu Üniversitesi
3. Castleman, Riva, (1988) "The Prints of The Twentieth Centruy", London: Thames and Hudson
4. Coldwell, Paul, (2010) "Printmaking a Contemporary Perspective", London, Black Dog Yayıncılık
5. Farthing, Stephen, (2008) "Sanatın Tüm Öyküsü", İstanbul: Hayalperest Yayınevi,
6. Fineberg, Jonathan, (2014) "1940'tan Günümüze Sanat (Varlık Stratejileri)", Karakalem Kitabevi Yayınları, İzmir.
7. Hayter, Stanley William, (1964) "About Prints", Oxford University Press; 2nd Edition Edition.
8. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, (2008), Yapı Endüstrisi Merkezi Yayınları, cilt 3, sayfa 1203
9. Ross, J. Romano, C. Ross, T.. (2008) "Complete Printmaker", New York, The Free Press.
10. Tallman, Susan, (1996)"The Contemporary Print: From Pre-Pop to Postmodern", Thames & Hudson, London.
11. Wye, Deborah, (2004) "Artists & Prints: Masterworks from the Museum of Modern Art", The Museum of Modern Art, New York.

### İnternet kaynakları

12. Atölye 17 <http://www.ateliercontrepont.com> 05.03.2013
13. Hayter, Stanley William [http://en.wikipedia.org/wiki/Stanley\\_William\\_Hayter](http://en.wikipedia.org/wiki/Stanley_William_Hayter) 25.02.2013
14. Hayter, Stanley William <http://www.spaightwoodgalleries.com/Pages/Hayter.html> 25.02.2013
15. Hayter, Stanley William <http://www.wolmanprints.com/pages/artistbiog/all/h/293.html> 25.03.2013
16. <https://www.clevelandart.org/magazine/cleveland-art-marchapril-2017/atelier-17> 22.05.2019